

Z dějin moldavských Gagauzů

Slavomír Horák

*Ptají se, kde jsem se narodil,
Řeknu, že z Budžaku pocházím
Čím žiju? Písněmi svého národa*
Stěpan Koroglu

Gagauzové jsou jedním nejmenších národů v Evropě. Jejich největší část žije na jihu Moldávie, v tzv. Budžacké stepi. Mírně zvlněná krajina je pokryta úrodnou černozemí, na níž se pěstuje skvělé víno, ovoce a obilí.

Celou oblast obývají kromě Gagauzů také Bulhaři, Moldavané, Rusové a jiné národnosti. Zcela na jihu žije v jedné vesničce i nepočtená česká komunita. Do většího podvědomí se Gagauzsko dostalo v první polovině 90. let, kdy zde propukl jeden z mnoha etnických konfliktů, který vešel do historie svým relativně mírovým průběhem i řešením, což je dodnes považováno za vzor řešení podobných situací. Skutečnost ovšem není zdaleka tak jednoduchá.

Etnická, jazyková a konfesní příslušnost

Etnicky tvoří Gagauzové jednu z nejzápadnějších výsep tradičního osídlení turkického světa v Evropě. V současné době se k tomuto národu hlásí přibližně 200 000 lidí, usídlených převážně v Moldávii, částečně na Ukrajině (Záporoží a Oděsa) a v Rusku (Rostov, Kabardino-Balkarská republika). Menší skupiny lze najít i v Rumunsku, Bulharsku a Řecku či ve Střední Asii (zejm. v Kazachstánu).¹

Přes nesporný turkický původ Gagauzů není dodnes zcela jasné, s jakou skupinou turkických kmenů je můžeme spojovat. Jedna z teorií původu Gagauzů poukazuje na kmeny Oghuzzů – Kumánů (známějších pod názvem Polovci), kteří v polovině 11. století obsadili jižní Ukrajinu. K této verzi se přiklání především současní gagauzští intelektuálové.

Jiná teorie uvažuje o potomcích dalších kmenů – tzv. Karakalpaků, kteří dodnes obývají severozápadní oblasti dnešního Uzbekistánu. Bulharští vědci je spojují s osudy tzv. Povolžských Bulgarů. Zdá se však, že nejpravděpodobnější variantou je jejich původ v turecko-oghuzzských kmenech, které přišly do malé Asie spolu se Seldžuky.

Spory jsou i o etymologický výklad slova Gagauz. Oficiální propaganda jí spojuje se sultánem Kay Ka^usem (Kaykaus – Gagauz), avšak používají se asociace s Oghuzzy - „Kara Oghuzz“ (černý Oghuzz), Gök Oghuzz (nebeský) nebo Gaga Oghuzz (gaga znamená v dnešní

turečtině zobák). Proturecká část intelektuální elity Gagauzů přiklání k termínů „Gök Oghuzz“ a používá spíše názvu „Gagouz“.

Jazyk Gagauzů je proto zařazován do skupiny jihozápadních oghuzzských jazyků spolu s turečtinou, ázerbajdžánštinou a turkmenštinou. V gagauzském jazyce však nacházíme prvky nejen osmanské turečtiny, ale také stopy archaických jazyků jihoukrajinských a jihoruských stepí – jazyků Pečeněhů, Kumánů nebo Uzzů. Gagauzský jazyk byl ve své syntaktické a částečně i morfologické struktuře rovněž ovlivněn slovanskými jazyky, rumunštinou nebo řečtinou. Dnes se velká část gagauzských intelektuálů přiklonila k tureckým vlivům a začala prosazovat tzv. „returkizaci“ gagauzštiny, včetně její latinizace. Tito lidé měli často možnost se v 90. letech 20. století usadit v Turecku, odkud se podíleli se na vydávání turecko-gagauzsky psaných periodik (Gagouz Halki, Gagouz Sesi). Turečtina se prosazuje i ve školství – ve městě Čadyr-Lunga vzniklo například turecko-anglické gymnázium, v Comratu byla s pomocí tureckých peněz vybudována turecká knihovna Kemala Atatürka.

Používání gagauzštiny v praktickém životě je však dodnes velkým problémem současnosti. V sovětském období bylo používání gagauzštiny považováno za pouhý vesnický folklór a jeho nositelé byli ve městech považováni za sociálně méněcenné. Zachování gagauzského jazyka se tak kromě vesnického prostředí stalo záležitostí úzké skupinky, kde nejvýznamnější roli sehrál spisovatel Diyonis Tanasoglu, autor prvního gagauzského románu Uzun Kervan (Dlouhá karavana, pojednává o klasickém období příchodu Gagauzů na Balkán pod vedením sultána Kay Kavuse). Národní obrození však i nyní přichází pouze pozvolna a většina Gagauzů považuje za svůj mateřský jazyk ruštinu a gagauzsky často ani nerozumí.

Základním konfesním vyznání v Moldávii je pravoslaví, ale v ostatních oblastech (zejména ve Střední Asii) Gagauzové nezdědili i islám. Pravoslavní Gagauzové spadají pod správu Moskevského patriarchy, přestože se na počátku 20. století objevovaly snahy vytvoření vlastní gagauzské církve, která by odrážela specifickou Gagauzů jako turecké pravoslavné národnosti.

Historický vývoj Gagauzů

V první polovině 13. století se předchůdci Gagauzů usadili v oblasti dnešní Dobrudže v Rumunsku, kde představovali stálou hrozbu pro byzantského císaře. Když se seldžucký sultán 'Izz ad-Din Kay Ka'us uchýlil před mongolským nebezpečím k byzantskému císaři Michaelu VII. Paleologovi, bylo mu uděleno léno v provincii Dobrudža, kde tento první gagauzský panovník ustavil nezávislý stát Oghuzzů s hlavním městem Karvuna (Balčik). V té

době zřejmě došlo k přijetí křesťanství pod patronací Patriarchy Konstantinopolského skrze Karvunský exarchát.

Nový stát byl posílen rozšířením osmanského panství na Balkáně a vytvořil svou vlastní armádu. Významnými panovníky různorodých kmenů se stali náčelníci Balik (z. 1357) a jeho nástupce Dobrotič (1357-1386). Tito vůdcové nadále posílili stát, jehož území se také začalo říkat Dobrotič (později provincie Dobrudža). Posledním panovníkem samostatného státu se stal Yanko (Ivanko), který byl roku 1398 nucen uznat osmanskou svrchovanost a roku 1417 se Dobrudža definitivně stala součástí Osmanské říše. Někteří obyvatelé přijali islám, avšak sultán umožnil Gagauzům používat pravoslavný ritus.

Další významnější zmínka pochází z roku 1652, kdy moskevský patriarcha uznává moc místních biskupů v celé oblasti Karvuna, včetně upomenutí gagauzských vesnic.

Pod tlakem osmansko-ruských válek byli Gagauzové v 18. století nuceni opustit svá sídla v Dobrudži a v Bulharsku a usídlili se v oblasti Besarábie. Z roku 1770 máme zprávy o usídlení Gagauzů ve vesnicích Orak nebo Čadir v Besarábii. V roce 1812 se jejich centrem stal Budžak, který byl původně osídlen Nogajskými Tatary, odsunutých v souvislosti se závěry bukurešťského míru.

V oficiální historiografii se toto klíčové období přesídlení Gagauzů na dnešní moldavské území interpretuje podle gagauzského spisovatele Diyonise Tanasoglu.

„Do Besarábie přicházelo mnoho Gagauzů. Část jich ovšem odcházela do Anatólie nebo do Řecka. Největší množství jich přišlo z vesnic okolo Dunaje. Ale usídlili se zde i lidé z vesnic v blízké Dobrudži. Nahradili ve vesnicích Budžaku Tatary, kteří nuceni byli odejít. Carským dekretem byli posláni roku 1807 na Krym. Mnozí Gagauzové přesídlili ze Silistre do Muntenie a přicházeli do Moldávie.

Gagauzové se zde naučili moldavštině a používali latinskou abecedu. Některé gagauzské rodiny přeložily své přezdívký do moldavštiny – např. Kokoš, Durni, Purde, Galatsan, Bordey, Baluš, Marin.

Později se Gagauzové přestěhovali blíže k Prutu a rozmístili se v oblasti Leova, kde založili vesnice Čadir nebo Orak. Ještě později se usídlili pod Budžakem. Na místech, které byly opuštěné Tatary, rozdělovali ruští správci Gagauzům půdu.

Gagauzové osídlovali vesnice opuštěné Tatary, ale také sami zakládali nová osídlení. Vykonávali stejnou práci jako předtím na Balkáně – tj. pastevci dobytka, zemědělci, vinaři a obchodníci. Po stoletém úsilí se jim podařilo zúrodnit neobdělávanou půdu a vystavět vlastní osídlení.“²

Nutno ovšem dodat, že Diyonise Tanasoglu, představitele starší generace gagauzské elity, mnozí gagauzští historikové považují spíše za literáta. Jeho pojetí dějin se však vyučuje i v rámci kursů dějin Gagauzsku na Comratské universitě.

Pod vlivem revolučních myšlenek v roce 1905 skupinka propagátorů gagauzské kultury vyhlásila 6. ledna 1906 povstání proti Rusům a ustavila republiku se sídlem v Comratu. Samostatný stát po 10 dnech smazala z mapy ruská vojska. Dodnes si Gagauzové tuto událost připomínají a jména tehdejších hrdinů (Andruš Galacan³, G. Georgijev a další) stále nalézají u Gagauzů odezvu. Přes nacionalistickou ideologii se však jednalo o povstání spíše na sociální bázi a vycházely z neutěšené ekonomické situace v oblasti.

V první polovině 20. století jsou zaznamenány emigrační vlny zejména do Střední Asie – v letech 1909-10 odchází jedná skupina na území Toghay (dnešní Kazachstán) a od 20. let žije malá skupina v okolí Taškentu.⁴ Příčinou byla opět především ekonomická situace, ale také několikeré přesouvání Besarábie mezi Rumunskem a Sovětským svazem. Po první světové válce připadla většina Gagauzsku pod vládu Bukurešti, se kterým je spojena silná vlna romanizace u nerumunských národů. Starší generace Gagauzů dodnes vzpomíná s hořkostí na rumunské úřady. Tyto vzpomínky později ožily v souvislosti se snahami o romanizaci Moldávie na přelomu 80. a 90. let.⁵

Podle Pařížské smlouvy mezi Rumunskem a SSSR z roku 1940 se území Besarábie stalo definitivně součástí sovětského impéria jako součást tehdy nově ustanovené Moldavské SSR. Za Stalina se však tisíce Gagauzů ocitly v sibiřských Gulazích a kolektivizace gagauzského venkova vyvolala silný hladomor se smrtí až několika desítek tisíc lidí.⁶

Gagauzské obrození a vznik autonomie

Chruščovské uvolnění v 50. a 60. letech otevřelo dveře procesu určitého obrození malých sovětských národů. V Gagauzsku se načas opět obnovil zájem o jazyk, historii a kulturu. Na konci 50. let zde začal boj s vymýcením ngramotnosti. Gagauzština začala být v omezeném rozsahu používána i při výuce ve školách. V roce 1958 Diyonis Tanasoglu vytvořil první abecedu a na přelomu 50. a 60. let vydal první učebnice gagauzštiny, včetně slabikáře. Výuka gagauzštiny sice oficiálně skončila v roce 1962, kdy byla nahrazena ruštinou, avšak i tato krátká doba umožnila v době Gorbačovovy perestrojky vyrůst nové generaci gagauzských intelektuálů, tentokrát i s politickými ambicemi. Podobné procesy nebyly u menších národů Sovětského svazu žádnou výjimkou, o čemž nejvíce svědčí příklad Abcházie, jejíž prezident Ardzinba původně pracoval v etnografickém ústavu.

V Gagauzsku k podobnému rozvoji „národnímu uvědomění“ přistoupili především spisovatelé, z nich každý si dnes přikládá největší zásluhu na tomto procesu. Neproslulejší z nich byl zřejmě několikrát zmiňovaný Diyonis Tanasoğlu, člen svazu spisovatelů SSSR, dnes patrně nejznámější gagauzský literát. Dalším z nich byl například Nikolay Baboğlu, lingvista a autor prvního rusko-gagauzského slovníku, pojednání o gagauzské gramatice a dějinách gagauzské literatury v ruštině a gagauzštině.

Tito dva muži, spolu s mnoha dalšími, stáli v roce 1988 za založením hnutí *Gagauz Halki* (Gagauzský lid) v gagauzském centru Comratu. V dalších městech vznikala další konkurenční hnutí – *Birlik* (Jednota) ve městě Čadyr-Lunga pod vedením K. Kirindžika nebo *Vatan* (Vlast) v čele se starostou města Vulkanešti P. Fazlim. V těchto dvou případech se však jednalo pouze o místní iniciativy, které nikdy nedosáhly celogagauzského rozměru.

V únoru 1989 došlo k pokojnému mítinku gagauzských předáků před budovou Komunistické strany Moldavské SSR, na němž byl vysloven požadavek autonomie. O den později se v Comratu sešel kongres hnutí *Gagauz halki*, který vedl další ze známých gagauzských spisovatelů Stepan Bulgar. Výsledkem jednání byla písemná deklarace s požadavkem vyhlášení autonomie Gagauzsku v rámci Moldávské SSR, který byl poslán na Nejvyšší sověť SSSR a na vedení komunistické strany Moldávie. Na nátlak gagauzské delegace byla při Nejvyšším sovětu SSSR vytvořena Komise pro řešení gagauzské otázky. Na základě této naděje byla v létě 1989 zahájena kampaň za zavedení autonomie. Byla vydána mapa Gagauzské ASSR a brožura o Gagauzsku. Moskva však zůstala pouze u slovní podpory.

Na moldavské úrovni, která byla pro osudy vyhlášení autonomie mnohem důležitější, gagauzští zástupci neuspěli. Většina autonomizačních požadavků byla komunisty v Kišiněvě odmítnuta. V květnu 1989 navíc vznikla nacionalistická Moldavská lidová fronta jako nová alternativní síla ke komunistům, která prosazovala orientaci na Rumunsko až do úplného spojení s bývalou „mateřskou zemí“. Zástupci národnostních menšin a separatistických oblastí (Gagauzsko, Podněstří) tyto snahy ostře odmítli. Hrozba rumunizace Moldavska se později stala jedním ze základních katalyzátorů Podněsterského konfliktu. Olej do ohně konfliktu přilil nový jazykový zákon (přijat moldavským Nejvyšším sovětem 1. září 1989), který stanovoval moldavštinu/rumunštinu jako jediný oficiální jazyk v zemi.

V této situaci byla 11. listopadu 1989 jednostranně vyhlášena Gagauzská autonomní sovětská socialistická republika v rámci Moldávie. Do jejího čela byl zvolen tzv. Prozatímní výbor (*Geçici komite*) v čele s předsedou Stěpanem Topolem.

Odmítání gagauzských požadavků ze strany Kišiněva vedlo 19. srpna 1990 k vyhlášení „nezávislosti gagauzského lidu na Moldavské republice.“⁷ Byla vytvořena suverénní

Gagauzská SSR v rámci Sovětského svazu. Toto prohlášení moldavská vláda odmítla a neuznala ani výsledky všeobecných voleb, které se konaly 26. září 1990. Comrat byl okupován moldavskými vojsky a na gagauzské straně byly zakládány oddíly dobrovolníků. Z Podněstí přijelo asi 30 autobusů s více jak 2000 tisíci vojáky na pomoc Gagauzům. Vojska tvořená převážně lidmi z Moldavské národní fronty pod tímto nátlakem odjela za hranice Gagauzka a gagauzské dobrovolnické oddíly převzaly kontrolu nad územím nově vyhlášeného státu. 1. prosince 1990 byl prvním prezidentem Gagauzka zvolen Stepan Topal. Předsedou vytvářejícího se parlamentu (*Gagauz Halk Toplusu* – Gagauzské lidové shromáždění) byl zvolen další intelektuál Michail Kendigeljan.

S prvním *baškanem* Stepanem Topalem je spojeno především založení gagauzské univerzity v roce 1991, včetně výuky gagauzského jazyka, literatury a dějin. O novou autonomii projevil zájem i Turecko, jehož prezident Süleyman Demirel navštívil několikrát Comrat. Jeho zájem přilákal i některé investice z Turecka. Do Istanbulu odešli mnozí gagauzští intelektuálové a umělci (např. významný gagauzský malíř Savastin) a Gagauzům se otevřela i možnost obchodu i sezónních prací v Turecku.

V průběhu dalších dvou let docházelo k menším srážkám, v nichž podle údajů z Comratského muzea zahynuli tři lidé. Vzhledem k mnohem zásadnějšímu konfliktu v Podněstí zůstal *status quo* (tedy faktické nezávislosti Gagauzka) oblasti zachován a až v roce 1992 byla zahájena jednání mezi moldavským vedením v čele s prezidentem Mirceou Sněgurem a gagauzskými představiteli. Právně byl status Gagauzka vyřešen až po moldavských volbách v roce 1994. 23. prosince tohoto roku parlament Republiky Moldávie přijal Zákon o zvláštním právním statusu Gagauzka (*Gagauz Eri*). Tento zákon tvoří také neoficiální ústavu Gagauzka.⁸ Referendum v březnu 1995 stanovilo hranice Gagauzka, do kterých bylo zařazeno 5 měst a 25 vesnic.

Problémy autonomního Gagauzka

28.5.1995 proběhly druhé volby a guvernérem (*baškanem*) Gagauzka se stal komunista Georgij Tabunščik. Období jeho vlády je asociováno s růstem komunistů, zvýšenou korupcí a celkově neutěšenou situací v autonomii. Spíše lze však říci, že v této době opadlo opojení ze získání autonomie a mocenský boj gagauzských i moldavských politických elit se soustředil nikoli na obviňování Kišiněva z porušování práv Gagauzů, ale na vlastní slabosti autonomie. Neoblíbenost Tabunščika přivedla o čtyři roky později do funkce guvernéra populárního intelektuála a propagátora gagauzského obrození Dmitru Croitora.⁹ S jeho volebním obdobím je naopak spojena určitá stabilizace ekonomiky. Croitor pokračoval v dobrých vztazích

s Tureckem. V rámci jeho volebního období byla vybudována a otevřena Atatürkova knihovna v Comratu, fundamentální zařízení svého druhu v Gagauzsku.¹⁰ Turecko rovněž investovalo do vybudování turecko/gagauzského televizního kanálu a radiostanice.¹¹ Okolo těchto center se shromažďují především proturecky zaměřené intelektuální špičky. Zde také lze potkat nejvíce lidí hovořících gagauzsky. Spíše proruský (a do jisté míry konkurenčně) zaměřená elita se shromažďuje okolo muzea v Comratu.

Politická situace v Gagauzsku se vyostřila především na počátku roku 2002. Nové komunistické vedení Moldávie v čele s prezidentem Vladimírem Voroninem podpořilo kampaň na diskreditaci Dimitru Croitora.¹² Nakonec se podařilo paralyzovat zasedání *Halk toplusu*. Dimitru Croitor nakonec na jaře 2002 odstoupil. V následných zfalšovaných volbách na podzim moldavští komunisté prosadili bývalého *baškana* Georgije Tabunščika.¹³ Na status Gagauzsku se však kišiněvská vláda prozatím neodvážila sáhnout, protože by mohla vyvolat reakci tradičního spojence regionu v Podněstří. Celý konflikt je do jisté míry zmražen a je otázkou, zda moldavské volby na jaře 2005 nebo gagauzské volby *baškana* v dalším roce přinesou v tomto směru nějaký posun.

¹ Při sčítání lidu v roce 1989 se ke Gagauzům přihlásilo 153 458 v Moldavské SSR, 32 017 v Ukrajinské SSR, 10057 v RSFSR, 978 v Kazašské SSR a dále menší počty v Turkmenské SSR (286), Uzbeké SSR (243), Gruzínské SSR (206), Běloruské SSR (188), Ázerbajdžánské SSR (105), Estonské SSR (69) a Litevské SSR (40).

² Tanasoglu, D.: "Gagouzlar'ın İstoyası" Ana Sözü, 10 Agustos 1991. In: Güngör, Harun – Argunşah, Mustafa: Dünden Bugüne Gagauzlar [Gagauzové od včerejška k dnešku]. Ankara, 1993, s. 21-22.

³ Andruš Galacan (1875-1942) je dnes považován za nejvýznamnějšího intelektuála tohoto období.

⁴ Народы Узбекистана. Фонд «Открытое общество», Ташкент, 2002.

⁵ Beseda s občanem Comratu a veteránem 2. světové války Stepanem. Tuto rétoriku o ohrožení Gagauzů rumunským živlem a její uplatňování dnes používá ještě proruská část současné gagauzské elity. (Краткая история Гагаузов. Комратский университет, Комрат, рукопис, 2002).

⁶ Neoficiální číslo převzato z Muzea dějin Gagauzů v Comratu.

⁷ Bulgar, Stepan: Gagauz otonomisinin kuruluş mücadelesi tarihından [Z historie boje za založení gagauzské autonomie], Sabah Yıldızı, 10/1998, s. 25-37.

⁸ Použito oficiálního vydání tohoto zákona v gagauzském parlamentu. Gagauz Eri. Отдел парламентского обеспечения и протокола Народного Собрания Гагаузии, Комрат, 1998.

⁹ Dimitru Croitor se narodil v roce 1952 ve městě Čadyr, vystudoval Matematickou fakultu Kišiněvské státní univerzity. V letech 1991-1996 pracoval na radnici v Čadyr Lunze, Poté působil tři roky v centrálních moldavských orgánech, většinou na zahraničních vztazích (vedoucí zahraničního oddělení na ministerstvu ekonomiky, v letech 1998-1999 zastával post náměstka ministra zahraničí).

¹⁰ Kaşıkçı, N. – Yılmaz, H.: Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in öte yakası., Turkar Yayınları, Ankara, 2000, 190-199.

¹¹ Gagauz radyosu kuruldu (Založeno gagauzské rádio). <http://www.gagauz.org/gagauz/index.htm>. [16.9.2003].

¹² Byl obviněn z defraudace humanitární pomoci z Turecka.

¹³ konzultace autora v Comratu, leden 2003.